

НЕБЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў БЕЛАРУСКАЙ МАТЭМАТЫЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

На працягу ўсяго перыяду свайго фарміравання і развіцця беларуская навуковая тэрміналогія неаднаразова становілася аб'ектам некваліфікаванага ўмяшальніцтва і эфектыўнай лінгвістычнай зброяй пануючых палітычных дактрын [7, с. 16]. Распаўсюджанае на Беларусі выкарыстанне мовы як сродку этнічнай асіміляцыі насельніцтва прывяло да знішчэння або нівеліравання цэлага шэрагу адметных лексічна-словаўтваральных асаблівасцей нацыянальнай тэрміналогіі. Так, у 1930-я гады, калі беларускае мовазнаўства было аб'яўлена “адным з найбольш паражоных контр-рэвалюцыйным нацдэмакратызмам вучасткаў ідэалёгічнага фронту БССР” [6, с. 91], значна павялічылася колькасць функцыянальна нематывавальных лексічных і граматычных запазычанняў. Вынікам унітарысцкай лінгвістычнай палітыкі стала вывядзенне за межы літаратурнай мовы многіх арыгінальных моўных фактаў, статус якіх штучна зніжаўся да ўзроўню рэгіяналізмаў і правінцыялізмаў. Тэрмінаўварэнне было арыентавана выключна на дэрывацыйныя мадэлі рускай мовы [4, с. 58]. Інтэнсіфікацыя калькавання прывяла да таго, што ў актыўны навуковы ўжытак увайшлі наступныя матэматычныя тэрміны: *адначлен, апрадзяліцель, прэдзел, раўнабедраны, тожаства, точка, убываючая, узрастаючая, чотны, шаг, шчоты* і мн. іншыя. Найбольшае пасырэнне тэрміны-русізмы атрымалі ў “Праекце слоўніка [для БелСЭ]” [9] і сумнавядомым “Руска-беларускім слоўніку” [10]. Парадаксальна, але многія матэматычныя тэрмінаадзінкі, зафіксаваныя ў гэтых тэндэнцыйных выданнях, працягваюць і сёння актыўна выкарыстоўвацца ў школьным выкладанні: *ураўненне* [5, с. 60; 8, с. 208; 2, с. 20] замест *раўнанне, складанае* [8, с. 202; 5, с. 15; 123, 163] замест *складнік, знакапастаянства* [1, с. 58] (*пастаянны* [10, с. 310]) замест *нязменназнакаваасць, трохвугольнік раўнабедраны* [5, с. 93] замест *т. раўнабочны, пераменная* [2, с. 7] замест *зменная, скорасць* [2, с. 102] замест *хуткасць* і г.д. Адметна аднак, што нават у названых слоўніках не знаходзім лексем *дзямліца* [5, с. 123] – *дзель* [9, с. 5], *дзеліва* [10, с. 71]; *убыванне* [1, с. 61; 12, с. 91], *прыбліжэнне* [8, с. 53], якія ёсць у сучасных падручніках.

У пасляваенны перыяд “беларускія слоўнікі <...> запаланілі беспадстаўныя пазычаны і калькі з рускай мовы, сярод якіх – шматлікія штучныя структуры, неўласцівыя беларускай мове” [3, с. 3]. Курс на уніфікавальную русіфікацыю ў нацыянальна-моўнай палітыцы быў працягнуты да канца 1980-х гадоў. Пасля прыняцця закона “Аб мовах у Беларускай ССР” і распрацоўкі Дзяржаўнай праграмы развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных моў (1990 г.) паўстала пытанне пра адпаведнае метадычнае забеспячэнне навучальнага працэсу. Заканамернай з’явай у жыцці грамадства стала часовая актуалізацыя беларускамоўнай матэматычнай тэрміналогіі. Аналіз тэрміналагічнага апарату падручнікаў для

сярэдніх школ і вучэбных дапаможнікаў апошніх дзесяцігоддзяў дазваляе акрэсліць наступныя тэндэнцыі.

1. Тэрміналогія большасці выданняў па матэматыцы застаецца ў асноўным “закансервананай”, амаль непранікальнай для тых адметных беларускіх лексем, якія былі не запатрабаваны ў грамадстве ў 1930 – 1980-я гады.

2. Тэрміны-неалагізмы, утвораныя на аснове лексічна-граматычных рэсурсаў беларускай мовы ў 1990-я гады і прадстаўленыя ў многіх аўтарытэтных даведніках, у аналізаванай літаратуры не атрымалі істотнага пашырэння.

3. Аўтары (а часцей – перакладчыкі) падручнікаў па матэматыцы пры падборы або перакладзе тэрмінаадзінак (у першую чаргу ўтвораных лексічна-семантычным і марфалагічным спосабамі) арыентуюцца не на спецыяльныя тэрмінаграфічныя даведнікі, у падрыхтоўцы якіх бралі ўдзел многія высокакваліфікаваныя лінгвісты, а на агульнамоўныя нарматыўныя слоўнікі, выдадзеныя пераважна да 1990 года.

Вынікам названых тэндэнцый становіцца фіксацыя ў вучэбных тэкстах вялікага пласту неўласцівых беларускай мове тэрмінаў з наступнай іх кадыфікацыяй у асобных выданнях, заставаемых “на рэальнай практыцы ўжывання беларускіх навуковых тэрмінаў” [11, с. 7]. Пазней гэтымі ж выданнямі карыстаюцца аўтары, выкладчыкі і навукоўцы.

Калі зыходзіць з таго, што сучасная тэрмінасістэма матэматыкі складаецца пераважна з уласнабеларускіх адзінак, інтэрлексаў і рэдкіх запазычанняў з французскай і англійскай моў, то ўзнікае пытанне пра недарэчную пашыранасць у сучаснай вучэбнай літаратуры многіх відавочных русізмаў.

Так, справядлівае пярэчанне выклікае выкарыстанне ў школьных падручніках (і ў моваймоўных) словаўтваральных і лексічных калектываў *пабудаванне* (рус. *построение*) [12, с. 93] і *прызнак* (рус. *признак*) – *прызнак дзялімасці, прызнак пастаянства функцыі* [8, с. 9; 2, с. 3] і інш. На месцы гэтых тэрмінаў, якіх, дарэчы, няма ў акадэмічных слоўніках, павінны быць натуральныя беларускія адпаведнікі *будаванне* і *прыкмета*. Безумоўна, выданні, арыентаваныя на школьнікаў, не могуць быць перагружаны інтэрлексамі з непразрыстай для вучняў семантыкай, таму нярэдка аўтары і перакладчыкі аддаюць перавагу штучным тэрмінаўтварэнням-русізмам: *адначлен* [5, с. 146] замест *маном*, *мнагачлен* [5, с. 155] замест *паліном*, *двухчлен* замест *біном* і г.д. Нягледзячы на тое, што гэтыя ж моўныя адзінкі зафіксаваны ў выпусках “Беларускай навуковай тэрміналогіі” (1922, 1927 гг.) і ў большасці пазнейшых слоўнікаў, яны, на наш погляд, так і не сталі “сваімі” ў айчыннай матэматычнай тэрміналогіі. Падаецца, што названыя паняцці могуць быць дакладна перададзены з дапамогай зразумелых беларускіх дэрыватаў *аднасклад*, *мнагасклад*, *трохсклад* і інш., што пацвярджаецца і сучаснай тэрмінаграфічнай практыкай. Дарэчы, пытанне

інтэрнацыяналізацыі тэрмінасістэм у айчынным мовазнаўстве не знайшло адназначнага і універсальнага вырашэння. Аднак, паколькі навукова-тэхнічныя веды па сваёй сутнасці з'яўляюцца паняццем наддзяржаўным, неідэалагічным, то можна зрабіць вывад пра важнасць лінгвістычнага складніку тэрміналагічнай інтэрнацыяналізацыі, які з'яўляецца заканамерным вынікам пашырэння міжнацыянальнай навуковай камунікацыі. Аналіз сучасных матэматычных слоўнікаў дае матэрыял для далейшага даследавання праблемы перакладу і дэрывацыі тэрмінаадзінак. Па нашых назіраннях, нярэдка ўкладальнікі даведнікаў арыентуюцца на матэматычную тэрмінасістэму рускай мовы, а не на міжнародны тэрмінафонд: *двойственный – дваісты* (а не *дуальны*), *действительный – рэчаісны* (а не *рэальны*), *неявный – няяўны* (а не *імпліцытны*), *образующая – утваральная* (а не *генератрыса*), *однородный – аднародны* (а не *гамагенны*), *определение – азначэнне* (а не *дэфініцыя*), *преобразование – пераўтварэнне* (а не *трансфармацыя*), *промежуток – прамежак* (а не *інтэрвал*), *равносильный – раўназначны* (а не *эквівалентны*), *устойчивость – устойлівасць* (а не *стабільнасць*), *явный – яўны* (а не *экспліцытны*) і г.д. Тлумачыцца гэта як лінгвістычнымі, так і экстралінгвістычнымі фактарамі, паколькі, па словах Э.Сэпіра, “пры наяўнасці культурнага запазычвання, ёсць усе падставы чакаць адпаведнага запазычвання слоў” [13, с.174].

Пашыранымі ў тэрміналогіі застаюцца штучныя канструкцыі *узвядзенне ў ступень* (параўн. *ступеньяванне*) [5, с. 101, *рашэнне задач пры дапамозе ўраўненняў* (замест з *дзіамогай*) [5, с. 79], *тоесна роўныя выразы* (параўн. *тоесныя выразы*) [5, с. 52], *бесканечна ўбываючая матэматычная прагрэсія* [1, с. 405] і інш., якія нярэдка не толькі ўтвораны без уліку законаў нацыянальнай мовы, але і супярэчаць аднаму з асноўных патрабаванняў да тэрмінаў – патрабавання сцісласці.

Лінгвістычна неабгрунтаваным, на нашу думку, з'яўляецца выкарыстанне так званага “збыткоўнага” суфіксу пры ўтварэнні асобных тэрмінаў-субстантываў і ад'ектываў: *прапарцыянальнасць – прапарцыянальнасць адваротная* [8, с. 122], *залежнасць прапарцыянальная* [2, с. 10]. Афікс *-альн-(-яльн-)*, як адпаведнік англ. *-al (proportionality)*, не ўласцівы беларускай мове, бо не выконвае самастойнай семантычна-граматычнай функцыі, таму паняцце *прапарцыйнасць* (← *прапарцыый-н-ы* ← *прапорцыј-а*) абазначае тое ж паняцце, што і *прапарцыянальнасць* (“тып функцыйнай залежнасці”), але вызначаецца большай зразумеласцю словаўтваральнай структуры і эканоміяй моўных рэсурсаў.

Такім чынам, наяўнасць шматлікіх русізмаў у беларускай тэрміналагічнай лексіцы на дэрывацыйным узроўні нярэдка абумоўлена “несупадзеннем словаўтваральных фармантаў многіх аднакарэнных рускіх і беларускіх слоў, а таксама іх дэрывацыйнай прадукцыйнасці” [14, с. 83]. Генетычная роднаскасць і блізкасць структур асобных моў можа прыводзіць да некаторага аб'ектыўнага змяшэння лексікі тэрмінасістэм, аднак

тэрміналогія, якая працяглы час знаходзілася пад суб'ектыўным уплывам сацыяльна-палітычных фактараў, вымагае грунтоўнай інвентарызацыі і ўпарадкавання яе складу на ўсіх моўных узроўнях.

Літаратура

1. Ананчанка К.А., Вераб'ёў М.Ц., Пятроўскі Г.М. Алгебра: Падручнік для 9 кл. / Пер. з рус. Л.Э.Гараніна. – Мн.: Нар. асвета, 1999. – 525 с.
2. Башмакоў М.І. Алгебра і пачаткі аналізу: Падручнік для 10 – 11-х кл.; Пер. з рус. К.М.Лукашэвіч, П.А.Карнач, Н.Г.Ляўчук. – Мн.: Нар. асвета, 1994. – 399 с.
3. Каладзінскі А.М., Карацінская Д.М., Сцяцко П.У. Руска-беларускі фізічны слоўнік / Пад рэд. Л.М.Ківача. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 498 с.
4. Лукашанец А.А. Сучасныя працэсы ў словаўтварэнні беларускай мовы: да праблемы міжмоўнага збліжэння і адштурхоўвання // Мовазнаўства. Літаратура. Культуралогія. Фалькларыстыка: XIII Міжнар. з'езд славістаў (Любляна, 2003): Дакл. бел. дэлегацыі. – Мн.: Бел. навука, 2003. – 496 с.
5. Матэматыка: Вуч. дапам. для 6-га кл / Пад рэд. Л.Б.Шнэпермана; Пер. з рус. В.У.Амбражэвіч. – Мн.: Нар. асвета, 2003. – 352 с.
6. “Навука” на службе нацдэмаўскай контр-рэвалюцыі / Пад рэд. С.Я.Вольфсона. Т.1. – Менск: БелАН, 1931. – 328 с.
7. Нецименко Г.П. Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций. – М.: Наука, 2003. – 279 с.
8. Нурк Э.Р., Тэльгмаа А.Э. Матэматыка: Падручнік для 6-га кл. / Пер. з рус. Г.І.Бандарэнка. – Мн.: Нар. асвета, 1995. – 224 с.
9. Праект слоўніка [для БелСЭ]. Выпуск IX. Матэматыка. – Менск: БелАН, 1935. – 22 с.
10. Руска-беларускі слоўнік / Пад рэд. А.Александровіча. – Менск: Выдавецтва АН БССР, 1937. – 495 с.
11. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Под ред. Н.Н.Костюковича. – Мн.: БелЭн, 1995. – 512 с.
12. Салтан Г.М. Матэматычныя курсы па выбару: Вучэб. дапам. для 8 – 9-х кл. – Мн.: Нар. асвета, 1993. – 96 с.
13. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Общ. ред. и вступ. статья А.Е.Кибрика. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2001. – 656 с.
14. Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси. Под ред. А.Н.Булыко, Л.П.Крысина. – Мн.: Беларуская навука, 1999. – 246 с.

Дзмітрый Дзятко